

*Ольга Гранкіна
(Київ)*

**АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
1937 РОКУ ЩОДО ПРЕДСТАВНИКІВ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ.
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ СКЛАДУ ДОКУМЕНТІВ**

Активне використання архівно-слідчих справ колишніх репресованих у наукових дослідженнях і публіцистиці викликає необхідність їх ретельного і системного вивчення. У ряді різних видів джерелознавчого аналізу (текстового, порівняльного, контент-аналізу тощо) для даного масиву документів, мабуть, найбільш значущий структурний аналіз. Це впливає з самої природи джерела. Як складова частина кримінально-процесуального діловодства, справи мають чітку внутрішню структуру, яка диктувалася канонами проведення слідства. Характеристика процесу формування складу документів архівно-слідчих справ, визначення закономірностей його змінювання дозволять виявити коливання інформаційного потенціалу залежно від таких параметрів, як: період репресій, мотив обвинувачення, соціальна і національна належність підслідних тощо.

Типовий набір і порядок систематизації матеріалів слідчих справ усталилися у кінці 20-х – на початку 30-х рр., коли набули чинності кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси. Вони групувалися за такою схемою:

а) матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про обрання міри запобіжних заходів, ордер на обшук, протокол обшуку, квитанція про передачу на зберігання вилученого під час арешту, опис майна, анкета заарештованого;

б) матеріали слідства: протоколи допитів обвинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, постанови про висування обвинувачення, зміну міри запобіжних заходів;

в) документація, що була отримана на офіційні запити органів НКВС у різні установи для встановлення особи та діяльності обвинуваченого – акти, довідки, характеристики;

г) матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, суду, трибуналу тощо.

До речі, у 50-ті роки зазначений порядок систематизації матеріалів з доповненням низки процесуальних документів був зафіксований на звороті оправної обкладинки справ.

На початковому етапі діяльності ВЧК (за російською транскрипцією) цей набір складався з декількох обов'язкових документів, часто-густо хаотично згрупованих: протоколу затримання, протоколів допитів обвинуваченого і свідків, висновку, виписки з журналу засідання чекістської комісії з

вироком. Матеріали архівно-слідчих справ цього періоду скупі на біографічні дані обвинувачених, за ними не завжди можна прослідкувати їх долю, відновити повну картину слідства, уявити мотиви репресій.

Градація матеріалів усередині слідчих справ обумовлена ще однією специфічною особливістю даного історичного джерела – вони є своєрідним продуктом доби тотального злочинства і служили «юридичним оформленням» протиправного терору. Тому склад документів, їх чергування дуже часто не відповідали нормативному стандарту процесуального діловодства. Передусім це стосується періоду, коли репресії досягають свого апогею у 1937-1938 рр.

У даній роботі автор прагне розглянути проблему впливу особливостей формування архівно-слідчих справ на їх джерельну цінність на прикладі операції органів НКВС стосовно представників національних меншин, що була проведена у другій половині 1937 р. і отримала назву «альбомної» за формою комплектації слідчих матеріалів.

До реабілітаційної частини архівно-слідчої справи стосовно Гранда (Зельмана) Станіслава (Шимона) Антоновича (Мойсейовича) приєднаний вельми цікавий документ – огляд по архівно-слідчій справі Реденса Станіслава Францевича, 1892 р.н., уродженця м. Мозовецьк (Польща), поляка, колишнього наркома внутрішніх справ Казахської РСР, заарештованого ГУДБ НКВС СРСР 21 листопада 1938 р. і засудженого вироком Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 21 січня 1940 р. до вищої міри покарання. Вирок виконано наступного дня – 22 січня.

В огляді відмічається, що у першій половині 30-х рр. Реденс С.Ф. працював в апараті ДПУ-НКВС України, потім на пропозицію С.В.Косіора був переведений до УНКВС по Московській області, звідки пізніше отримав призначення на посаду наркома внутрішніх справ Казахстану.

У документі наведені витяги з власноручних зізнань Реденса С.Ф. їх зміст розкриває нищівний механізм репресивної кампанії проти представників національних меншин. Процитуємо деякі з них: «...Робота за наказами про розгром шпигунських гнізд серед національностей, що не входять у Радянський Союз (поляки, німці, латиші, естонці, іранці, греки та ін.). Операція отримала назву «альбомної», яку проводили методами, котрі інакше як шкідницькими я назвати не можу і за яку я цілком відповідаю перед судом радянського народу... Сам порядок винесення вироків за «альбомними» справами був встановлений надто примітивний, який наперед припускав можливість творити всілякі неподобства, не побоюючись бути спійманим. Цей порядок був таким: на листі паперу з лівого боку писалися біографічні дані заарештованого, з правого – суть справи. З центру весь час вимагали писати покоротше, тобто викривається матеріалами, свідченнями, сам зізнався, суть злочину: шпигунство, диверсія, терор, які дії заарештований здійснив або які мав завдання. У центрі всі ці справи, зшиті для зручності в альбоми по сто листів, за підписом начальника управління і

прокурора, направлялися на адресу Цесарського і в 3-й відділ Мінаєву, і кожний окремо визначав міру покарання. Як правило, 95% була вища міра».

Ознайомлення з документом викликає чимало питань: в якому зв'язку цей огляд опинився в архівно-слідчій справі Гранда С.А. і ким був згаданий?; наскільки правдиві зізнання колишнього наркома?; дійсно мали місце «альбомні» справи чи ці викриття були зроблені внаслідок психологічного і фізичного тиску з боку слідчого?

Гранд С.А. народився у Варшаві у 1907 р. За участь у комуністичному русі заарештовувався польською владою п'ять разів. Був членом Комуністичної Спілки Молоді Польщі. В 1930 р. емігрував до СРСР. У 1934 р. Культпропом ЦК ВКП(б) був направлений на Україну, на «польську роботу». У травні 1934 р. призначений завідуючим й головним редактором польської секції Нацменвидаву, одночасно виконуючи обов'язки уповноваженого Головліту польських центральних газет у Києві. У червні 1935 р. він був усунений з роботи в Нацменвидаві, а у вересні, після перевірки партійних документів, при якій у нього був відібраний партквиток – і у Головліті. На початку 1936 р. Гранда С.А. заарештували органи НКВС. На цей час він працював робітником на заводі друкарських машинок. Йому інкримінувалася належність до «Польської організації військової» (ПОВ). В обвинувальному висновку відмічалось: «Наприкінці 1935 р. Особливим відділом УДБ НКВС УРСР і КВО ліквідована на Україні контрреволюційна організація, що іменується «Польська організація військова», яка готувала активні націоналістичні кадри на випадок війни Польщі з СРСР».

Висновок цілком відповідав духу свого часу. У суспільстві нагніталася істерія навколо «шкідництва різних націй». Поштовх її новому витку був даний на січневому (1936 р.) пленумі ЦК КП(б)У. У своєму виступі нарком внутрішніх справ УРСР В.Балицький відмічав: «На Україні ми, передусім, зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким»². Щодо шпигунсько-диверсійних організацій, які вони нібито створюють, зокрема «ПОВ», він заявив: «...Незважаючи на сильний удар по ПОВ у 1933 – 1934 рр. ми знов уже в 1935 р. виявляємо членів ПОВ в лавах партії. Так, у кінці 1934 та 1935 рр. в Україну прибув цілий ряд польських емісарів.

Вони пробралися по такому каналу як польська секція Комінтерну. Ми отримуємо на Україну таких осіб: Конецький, який був інструктором ЦК КП(б)У, Стасяк – член Секретаріату ЦК КПЗУ, Соснович – колишній секретар ЦК комсомолу Польщі, редактор польських газет у Києві»³.

До речі, Гранд С.А. проходив по одній справі з переліченими «членами» «Української керівної групи ПОВ», більш того з Конецьким Йосипом Альбертовичем його єднала особиста дружба. Проте відповідно до повідомлення військового прокурора КВО Перфіл'єва від 29 березня 1936 р. матеріали стосовно Гранда С.А. були виділені в окреме ведення (причини не вказувались) і направлені на розгляд Особливої Наради при НКВС СРСР, за постановою якої він був засуджений до 5-ти років виправно-трудових

таборів. Відбуваючи покарання в «Севвостлаге» НКВС, Гранд С.А., у числі 4-ох в'язнів, за організацію невиходу на роботу 17 осіб у знак протесту проти невірною нарахування норми виробітку був засуджений Трійкою УНКВС по Дальбуду 7 вересня 1937 р. до розстрілу. Вирок приведений у виконання 13 жовтня 1937 р.

Огляд стосовно Реденса С.Ф. був приєднаний до справи Гранда С.А. у 1955 р. під час вирішення питання про реабілітацію останнього. Очевидно, він повинний був проілюструвати загальну направленість державної політики на той час щодо «національностей, які не входили до Радянського Союзу», і на підставі котрої здійснювалися масові незаконні арешти їх представників.

Звертає на себе увагу, що згадана Реденсом С.Ф. «альбомна» операція проводилася через рік після розгрому «ПОВ», що описується у справі Гранда С.А. Із зізнань Реденса С.Ф.: «На початку цієї операції була скликана нарада наркомів, начальників обласних і крайових управлінь НКВС, яка відбулась у липні 1937 р. ... Були встановлені ліміти для кожної області». І трохи раніше: «У директиві (Єжова) перелічувалися хто підлягав негайному арешту: перебіжчики з Польщі, польські політемігранти, колишні члені ППС і взагалі усі підозрілі поляки...».

Безумовно, йдеться про оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М.І.Єжовим. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки протягом трьох місяців (20 серпня – 20 листопада 1937 р.) здійснити широку операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члені ПОВ за долученим списком; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політ-обмінані з Польщі; д) колишні члені ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁴.

Цей наказ містив ще й такий пункт: «Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного з них подавати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВС СРСР»⁵. На місцях, часто-густо це значило не стільки новий термін позбавлення волі, скільки – розстріл. Про що яскраво свідчить доля Гранда С.А.

Таким чином, зіставлення матеріалів архівно-слідчої справи, які належать до різних історичних періодів – репресій і реабілітації – змалювало партитуру політики геноциду, що проводило партійно-радянське керівництво у 30-ті роки по відношенню до національних меншин взагалі і польської, зокрема, – з увертюрою 1935-1936 рр. під назвою «розгром Київського центру контрреволюційної ПОВ» і трагічною кульмінацією 1937

р., коли арешту підлягали «усі підозрілі поляки».

Докази правдивості зізнань колишнього наркома Реденса С.Ф. про методи проведення органами НКВС «альбомної» операції ми знаходимо у численних архівно-слідчих справах.

Так, факт встановлення лімітів кількості засуджених для кожної області підтверджується справою Шульца Володимира Омеляновича, який був заарештований 14 грудня 1937 р. і засуджений рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР від 16 січня 1938 р. до 10-ти років виправно-трудових таборів згідно з наказом № 00485. При перегляді справи за клопотанням дружини, у 1939 р., голова сільради свідчив: «У той час до мене приходили з НКВС і як за розверстуванням я повинен був давати їм то німців, то поляків, що підлягали арешту. Шульц був німець і тому його заарештували. Тоді свідчення проти Шульца давалися мною під тиском з боку слідчого НКВС»⁶.

У справах періоду серпня-грудня 1937 р. зустрічаються копії тих самих «альбомних» листів, оригінали яких у центрі «для зручності винесення вироку» зшивалися в альбоми.

Слідчі справи цього часу мають ряд особливостей, що виділяють їх з безлічі архівно-слідчих справ, як за складом документів, так і за їх змістом. Темпи та розмах «альбомної» кампанії обумовили максимальне спрощення порядку оформлення арешту і попереднього слідства навіть порівняно з процесуальним діловодством інших періодів репресій.

Знову звернемось до зізнань Реденса С.Ф.: «Єшов, вбачаючи яке направлення набула операція, замість того, щоб зупинити злочинну роботу, весь час слав телеграми з розпорядженнями, де вимагав посилити удар, посилити арешти, прямо говорячи, що Ваша область відстає... Прокурори дістали вказівку давати санкції на арешти, коли вони вже будуть здійснені, а то і просто за списками...». З матеріалів, що фіксують факт арешту у цих справах, є лише постанова про обрання міри запобіжних заходів, ордер на арешт, анкета заарештованого, протокол обшуку. Матеріали слідства представлені протоколами допитів, як правило, тільки обвинуваченого і обвинувальним висновком. Іноді роль останнього грала копія «альбомного» листа, у правій частині якого викладалася фабула «злочину».

Характерним для слідчих справ цієї групи є часта відсутність у документах періоду репресій виписки з протоколу позасудового органу про винесення вироку. Призначену міру покарання відбиває акт про приведення вироку у виконання – у випадку розстрілу, або, за рідким винятком, довідка про засудження за II категорією, тобто до 10-ти років виправно-трудових таборів.

По архівно-слідчій справі за № 46032-ФП проходить 11 осіб, колишніх робітників і службовців Саливонківського цукрового заводу, які були заарештовані Білоцерківським райвідділом НКВС упродовж червня – серпня 1937 р.⁷. З урахуванням вимог наказу наркома НКВС № 00485 вони були

оформлені членами польської націоналістичної шпигунсько-шкідницької організації. Десятьох розстріляли і лише щодо єдиної жінки з цього скорботного списку була застосована інша міра – 10 років виправно-трудових таборів. У матеріалах справи наявні протоколи допитів тільки обвинувачених, а протоколи допитів свідків, очних ставок серед звинувачених відсутні. Вони були поляками за національністю і це стало достатнім доказом їх вини. Тому слідчі не утрудняли себе пошуком додаткових свідчень для підтвердження інкримінованого злочину.

Поряд з обвинувальним висновком представлені й «альбомні» листи на усіх, хто проходив по даній справі. Разом з тим у матеріалах справи ми не знайдемо виписки з протоколу про винесення вироку. В актах про його виконання відмічається, що розстріл був здійснений відповідно до розпорядження Київського облуправління НКВС від 22 вересня 1937 р. Проте у реабілітаційній частині архівно-слідчої справи, у протесті прокурора (у порядку нагляду) зазначається, що група співробітників Саливонківського цукрового заводу була розстріляна за постановою наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР від 17 вересня 1937 р. Чим пояснити різночитання у документах і які відомості вважати істинними? Наявність «альбомних» листів розкриває виникнення розбіжностей у даних. Затвержені начальником УНКВС по Київській області, вони у числі аналогічних матеріалів на обвинувачених по Київській області були направлені у Москву, де за ними, зшитими в альбом, вносилися вирок. Потім за списком засуджених складався загальний протокол і подавався на підпис наркому внутрішніх справ СРСР М.І.Єжову і прокурору СРСР А.Я.Вишинському. Далі відповідно до результатів «розгляду» справ у центрі обласне управління НКВС наказувало виконати вирок на місцях. Тому у даному випадку ми маємо справу не стільки з різночитаннями у документах, скільки з етапами здійснення репресивних заходів – резолютивним від 17 вересня 1937 р. і організаційним по їх безпосередньому виконанню від 22 вересня 1937 р.

Нерідко при відсутності у матеріалах періоду репресій стандартних витягів з протоколів позасудового органу з визначенням вироку їх копії зустрічаються у реабілітаційній частині архівно-слідчих справ. І це закономірно. Проводячи реабілітаційні заходи, під час додаткового розслідування по справі, слідчі, постійно стикаючись з відсутністю обов'язкових документів оформлення слідства, відновлювали інформаційний обсяг справи через архів Міністерства Держбезпеки СРСР. Тому копії виписок з вироком, приєднанні до реабілітаційної частини, є наче відбитками з тих самих загальних протоколів, що підписувалися М.І.Єжовим і А.Я.Вишинським. У лівій частині типового бланку, що заповнювався від руки зазначено: «слухали: матеріали на обвинувачених, які представлені УНКВС Київської області відповідно до наказу № 00485 від 11 серпня 1937 р., а в правій – призначена міра покарання і настановні дані репресованого із зазначенням

порядкового номеру, під яким він числився в загальному спискові обвинувачених.

Таким чином, знаючи особливості формування слідчих справ, які з'являються документальним забезпеченням «альбомної» операції НКВС, зіставляючи і аналізуючи матеріали періодів репресій і реабілітації, дослідник зможе за суперечливими і уривчастими даними відновити повну картину слідства і тим самим уявити механізм дії репресивної машини щодо представників національних меншин.

За змістом архівно-слідчі справи типу, що розглядається, мало чим відрізняються одна від одної. Для них характерна певна однотипність інформації. Це обумовлено тим, що слідчі матеріали обслуговували завдання, заздалегідь визначені наказом № 00485. Питання слідчих, атак само і відповіді обвинувачених, групувалися навколо національної належності останніх і не відзначалися значною різноманітністю. Аналіз великої кількості архівно-слідчих справ дозволяє виділити їх типовий набір: коли і в якому зв'язку переселилися на проживання до СРСР?; чи не маєте родичів за кордоном (причому бралися до уваги і рідні по лінії дружини або чоловіка звинуваченого)?; чи підтримується зв'язок з ними (листування, посилки, грошові перекази); чи зверталися до іноземних консульств, а далі – вимоги зізнань про проведення шпигунської роботи на користь якої-небудь іноземної держави або диверсійно-шкідницької, що спрямовувалася на розвалення колгоспів, підприємств, установ. Так, наприклад в архівно-слідчій справі Мацкевича Якова Михайловича ⁸, який працював головним бухгалтером лісозаготівельної ділянки і був заарештований 8 жовтня 1937 р., зізнання у листуванні з рідними, що мешкали у Польщі, стало доказом проведення антирадянської агітації. В «альбомному» листі, котрий замінив у справі обвинувальний висновок, так і відмічено: «Зізнався у писемному зв'язку із своїми родичами у Польщі». 16 грудня 1937 р. рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР Мацкевич Я.М. був засуджений до 10-ти років виправно-трудоих таборів. Необхідно відмітити, що на кінець грудня «альбомні» методи виконання наказу № 00485 почали слабнути, але діяльність органів НКВС відповідно до нього тривала ритмічно. З ув'язнення Я.М.Мацкевич написав дружині: «Будучи всього на 2-ох допитах, слідчий не міг висунути мені жодних конкретних обвинувачень».

Безумовно, наведена характеристика інформаційної насиченості документів є узагальненою і відбиває лише ті риси, які однаково притаманні усім слідчим справам даної категорії. Разом з тим кожна архівно-слідча справа, так само як і людина, стосовно якої вона була заведена, індивідуальна. Наприклад, у слідчих матеріалах на Я.М.Мацкевича знаходимо виписку з протоколу засідання Комісії по чистці радпарату Шепетівського прикордонного району, датовану квітнем 1932 р. Я.М.Мацкевич проходив по списку південно-західного лісництва і був в ньому 123-м. Рішенням комісії його звільнили з роботи із заборонаю працювати у прикордонній

смузі. Через сім місяців апеляційною трійкою Української комісії у справах чистки радапарату постанова райкомісії була скасована, про що свідчить відповідний витяг з протоколу засідання трійки. Сукупність документів даної справи відображає ретроспекцію польського питання в Україні у 30-ті роки.

Підсумовуючи вищевикладене, слід відзначити, що введення у науковий обіг архівно-слідчих справ розширює документальну базу вивчення державної політики стосовно національних меншин України. Сумарний аналіз матеріалів слідчих справ дозволяє простежити її еволюцію і виявити особливості, властиві окремим етапам. Вони ілюструють широкий спектр її форм протягом 30-х років: від «чисток» партійних організацій і радапарату до звільнень з роботи; від депортацій з прикордонних районів до поголовних арештів; від обвинувачень у проведенні шпигунської, диверсійної діяльності і членстві в інспірованій органами НКВС у 1932-1933 рр. контрреволюційній ПОВ до масових розстрілів.

Масштаби і темпи проведення політики боротьби з «шкідництвом» нацменшин втілилися в «альбомній» операції, коли вирок виносився за списком обвинувачених, у кожному з яких налічувалося понад 200 чоловік. У цей час, що знаменував собою апогей репресивної політики, слідство, як ніколи мало формальний характер – вина заарештованих була визначена наперед їх належністю до «ворожої» національності – польської, німецької, естонської, латиської тощо. Велика кількість арештів спрощувала порядок оформлення слідства, тому за складом слідчі справи часу «альбомної» операції лише приблизно відповідали нормативам процесуального діловодства. Відсутність низки суттєвих документів, таких як: протоколи допитів свідків; обвинувального висновку; виписки з протоколу позасудового органу з вирокком; наявність копій «альбомних» листів була їх характерною особливістю і виділяє із загальної маси архівно-слідчих справ.

Певна обмеженість слідчих матеріалів часу репресій робить більш значущою їх реабілітаційну частину за рахунок відновлення через архіви відомостей, що бракує. Тому у даному випадку актуальним методом дослідження стає порівняльний аналіз документів періоду «масового терору» і часу реабілітації його численних жертв, які складають єдине ціле в архівно-слідчих справах.

Разом з тим інформаційний потенціал комплексу слідчих справ щодо представників національних меншин не слід оцінювати однозначно. З точки зору повноти відбиття механізму і форм репресивної політики за національною ознакою рівень їх інформаційної насиченості, безумовно, досить високий. Проте саме у цілеспрямованості репресій щодо окремої категорії населення і визначеності наперед схеми обвинувачення полягає причина тематичної вузькості даної групи слідчих матеріалів. У них дуже рідко можна зустріти додаткову інформацію про життєдіяльність суспільства на той час. Тому знання інформаційного спектру архівно-слідчих справ цієї

категорії допоможе досліднику зорієнтуватися при визначенні кола джерел наукового дослідження.

Примітки

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36553-ФП.

² Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 472. – Арк. 69.

³ Там само. – Арк. 69 зв.

⁴ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – № 1/2. – 1995. – Арк. 144.

⁵ Там само. – Арк. 145.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 61225-ФП. – Арк. 30 зв.

⁷ Там само. – Спр. 46032-ФП.

⁸ Там само. – Спр. 32876-ФП.